

ทุนตามแนวคิดของปิแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) กับสื่อชุมชน Capital following to the Concept of Pierre Bourdieu with Community Media

ณัชชา ศิริรัตนธรร

อาจารย์ประจำหลักสูตรนิเทศศาสตร์ คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม
natcha.thorn@gmail.com

บทคัดย่อ

การดำรงอยู่ได้ของสังคมไทยเนื่องมาจากการนำทุนประเภทต่าง ๆ มาใช้ประโยชน์ ซึ่งจะทำให้การพัฒนาประเทศไทย มีความยั่งยืนและทำให้ประชาชนส่วนใหญ่มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น โดยมนุษย์ใช้การสื่อสารเพื่อสร้างความเข้าใจ เชื่อมร้อยทุนชุมชน ขับเคลื่อนงาน เพิ่มมูลค่าและทุนทางสังคมให้กับชุมชนตนเอง รวมถึงสามารถบริหารจัดการสื่อชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ และท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้ จากการทบทวนแนวคิดเรื่องทุนจากนักวิชาการหลายท่าน หลายแนวคิด และปิแอร์ บูร์ดิเยอ ได้เสนอแนวคิดทุนไว้ 4 ลักษณะ ได้แก่ ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม และทุนสัญลักษณ์ บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อทบทวนทุนและวิเคราะห์ทุนตามแนวคิดของปิแอร์ บูร์ดิเยอเกี่ยวกับสื่อชุมชน ใน 3 ประเด็น คือ 1) ความหมายของทุน 2) ทุนประเภทต่าง ๆ และ 3) ทุนชุมชนเข้มแข็งหนุนเสริมสื่อชุมชน

คำสำคัญ: ทุน ชุมชน สื่อชุมชน

Abstract

The existence of Thai society is because of capital utilization. Therefore, Thailand development is sustainable and Thai citizens have better quality of life. People communicate for understanding, relating community capital, driving jobs, increasing value and social capital. Moreover, they can manage community capital effectively. Finally, they depend on themselves. According to literature review on capital of many researchers and Pierre Bourdieu, there are four types of capital; economic capital, cultural capital, social capital and symbolic capital. This article aimed to review capital and analyze capital following to the concept of Pierre Bourdieu with community media in three issues; 1) the meaning of capital, 2) the categories of capital and 3) the strong community funds/capital for community media.

Keywords: capital, community, community media

บทนำ

การสื่อสารเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของกระบวนการสังคม ในขณะที่สังคมกำลังอยู่ในขั้นตอนของกระบวนการพัฒนานั้น การสื่อสารจะถูกใช้เพื่อส่งเสริมและขยายการพัฒนา ตลอดจนทำให้งานพัฒนาดำเนินไปได้โดยสะดวก การสื่อสารจะทำหน้าที่เป็นกลไกที่จะผลักดันให้การพัฒนาชุมชนเป็นไปตามเป้าหมายที่วางไว้ การสื่อสารจึงมีความสำคัญต่อชุมชนในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชุมชน เปรียบเสมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงให้เกิดความเป็นชุมชนมากขึ้น การสื่อสารเพื่อชุมชนจึงนับเป็นการสื่อสารอีกรูปแบบหนึ่งที่มีความสำคัญและไม่อาจมองข้ามได้ เป็นช่องทางในการเข้าถึงชุมชนและกระบวนการมีส่วนร่วมกับประชาชน ในการใช้สื่อของชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชน และอนุภาพของการสื่อสารคือ เป็นสื่อยึดโยงบุคคลทั้งภายในและภายนอกเพื่อให้ดำเนินกิจกรรมตามความมุ่งหวังให้เป็นไปด้วยดี การสื่อสารทำให้เกิดการถ่ายทอดทางความคิด ความจริง ความคิดเห็น เกิดความเข้าใจอันดี

อย่างไรก็ตามแม้การสื่อสารจะเป็นหนทางแห่งความเข้าใจอันดี แต่ก็ยังเป็นหนทางแห่งการมีดমনได้เช่นกัน หากการสื่อสารนั้นขาดการเชื่อมโยงชุมชนประเภทต่าง ๆ เข้ามาร่วมบริหารจัดการสื่อชุมชนให้เกิดการทำงานที่มีประสิทธิภาพและสามารถตอบสนองความต้องการของชุมชนได้ บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อทบทวนทฤษฎีและวิเคราะห์ทุนตามแนวคิดของปีแอร์ บูร์ดิเยอกับสื่อชุมชนใน 3 ประเด็น คือ 1. ความหมายของทุน 2. ทุนประเภทต่าง ๆ และ 3. ทุนชุมชนเข้มแข็งหนุนเสริมสื่อชุมชน

ทุนตามแนวคิดของปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) กับสื่อชุมชน

จากการทบทวนทุนชุมชน หลายแนวคิดและการวิเคราะห์ทุนตามแนวคิดของปีแอร์ บูร์ดิเยอกับสื่อชุมชนใน 3 ประเด็น คือ 1) ความหมายของทุน 2) ทุนประเภทต่าง ๆ และ 3) ทุนชุมชนเข้มแข็งหนุนเสริมสื่อชุมชน ดังนี้

1. ความหมายของทุน

คำว่า “ทุน” เป็นสิ่งที่หลายฝ่ายพยายามอธิบายและให้ความหมายที่หลากหลาย ซึ่งมีหลายประเภทและมีอยู่ในทุกชุมชนแต่มีมากน้อยแตกต่างกัน การให้ความหมายของทุนชุมชนจึงมีความแตกต่างตามนัยและบริบทที่แตกต่างของผู้ให้ความหมาย โดยทั่วไปนับเป็นส่วนที่เอื้อประโยชน์ต่อเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในประเด็นความสัมพันธ์กันทางสังคม ความไว้วางใจกันและกัน การดำเนินการทางเศรษฐกิจ และเครือข่ายชุมชนหรือที่เรียกกันว่าทุนทางสังคม

สุพรรณิ ไชยอำพร (2547: 86) ให้ความหมายของทุนทางสังคมไว้ในบทความเรื่อง “ทุนทางสังคม และความมั่นคงของมนุษย์ ทางเลือกที่รับผิดชอบต่อสังคมของนักบริหารในยุคการเปลี่ยนแปลง” ไว้ว่ามีความเป็นนามธรรมสูง เป็นลักษณะเด่นของสังคมไทยประการหนึ่งที่เอื้อต่อการดูแลปกป้องชุมชนไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เสื่อมลงและยังเป็นพลังขับเคลื่อนให้ชุมชนสามารถสร้างความเข้มแข็งให้ตนเอง เกิดการเรียนรู้ต่อการแก้ปัญหาภายในชุมชน และนำไปสู่การพึ่งตนเองในระยะยาว

สำหรับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทยนั้นได้รับอิทธิพลมาจากตะวันตก แต่ในความเป็นจริงแล้วพบว่าในสังคมได้มีสิ่งนี้อาจเรียกได้คล้ายคลึงกับแนวคิดทุนทางสังคมจากตะวันตกอยู่ก่อนแล้ว จากการศึกษาความเป็นมาของแนวคิดทุนทางสังคมของไทยในงานเขียนเรื่อง “ทุนทางสังคม” ของ วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์ (2548: 21) พบว่ามีนักวิชาการไทยท่านแรกที่ทำให้ความสำคัญอย่างมากในความสัมพันธ์ของประชาชนในชุมชน/สังคม คือ ปรีดี พนมยงค์ ที่สะท้อนถึงทุนทางสังคมแบบไทย ๆ จากแนวคิดสหกรณ์ และวิถีชีวิตของชุมชนชาวนาไทย ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2520 ได้มีนักวิชาการสำนักคิดที่เรียกว่า “วัฒนธรรมชุมชน” เช่น บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร เสรี พงพิศ กาญจนนา แก้วเทพ บำรุง บุญปัญญา และประเวศ

วะสี ซึ่งนักวิชาการสำนักคิดเหล่านี้ได้สะท้อนแนวคิดที่ใกล้เคียงกับแนวทุนทางสังคมของตะวันตก ซึ่งได้ให้ความสำคัญแก่คนให้คุณค่าและความสำคัญกับวัฒนธรรมที่ชุมชนมีอยู่ว่าจะมีผลต่อการร่วมมือร่วมใจในการแก้ไขปัญหาชาวบ้านได้อย่างไร

ขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่กล่าวถึงระบบความสัมพันธ์ในสังคมไทยและภูมิภาคเอเชียที่เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ในแนวคิด โดยใช้แนวคิดระบบอุปถัมภ์อธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวของสังคมไทยในอดีตที่ทำให้ชุมชนที่อยู่ห่างไกลจากบ้านเมืองศูนย์กลางสามารถพึ่งตนเองได้อย่างพอเพียง บนพื้นฐานของระบบคุณธรรมอำนาจในท้องถิ่น จนในปี พ.ศ. 2540 ที่เกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจได้มีการจัดตั้งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (SIF) จึงเริ่มมีการใช้แนวคิดทุนทางสังคมอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรกในสังคมไทย ที่กล่าวถึงเรื่องวัฒนธรรมความเป็นชุมชนและองค์กรภาคประชาชน

ในบรรดาแนวคิดที่ได้มีการกล่าวถึงในยุคหลังสมัยใหม่ (post modernization) อย่างแพร่หลายแนวคิดหนึ่งได้แก่แนวคิด “ทุนทางสังคม” ทั้งนี้เนื่องจากได้พบว่า ความเป็นชุมชน หรือความเป็นสังคม ในสังคมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็สังคมตะวันตก หรือแม้แต่สังคมตะวันออกในปัจจุบันเริ่มสูญหายไป นั้นหมายความว่า ความผูกพันของคนในสังคม หรือความช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในสังคมได้ลดน้อยถอยลง ทำให้ผู้คนในสังคมเริ่มมีความรู้สึกโดดเดี่ยวมากขึ้น ขาดความรักความอบอุ่นระหว่างสมาชิกในชุมชน และในที่สุดชุมชนหรือสังคมก็ขาดพลังในการแก้ปัญหาให้แก่ตนเองหรือชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ (วรวุฒิ โรมรัตนพันธ์, 2551: 290-291)

ความหมายของทุนตามแนวคิดของปีแอร์ บูร์ดิเยอ คือ แรงงานที่ถูกสะสมในรูปแบบที่กลายเป็นวัตถุ เป็นส่วนหนึ่งของปัจเจกหรือกลุ่มของปัจเจก ทำให้เขาสามารถเข้าครอบครองพลังทางสังคมในรูปแบบของแรงงานที่เปลี่ยนสภาพจากนามธรรมเป็นรูปธรรม (reified labour) หรือแรงงานแท้ ๆ ได้ (Bourdieu, 1977: 46)

2. ทุนประเภทต่าง ๆ

จากการรวบรวมแนวคิดเรื่องทุนจากนักวิชาการหลายท่าน หลายนิยาม และบูร์ดิเยอได้นำเสนอแนวคิดเรื่องทุนที่แตกต่างออกไป ทุนประเภทต่าง ๆ ตามแนวคิดของปีแอร์ บูร์ดิเยอ มี 4 ลักษณะ ได้แก่ ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม และทุนสัญลักษณ์ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

2.1 ทุนทางเศรษฐกิจ (economic capital) ประกอบด้วยทุนตามความหมายของ มาร์กซ์ รวมถึงการครอบครองทางเศรษฐกิจที่ช่วยเพิ่มความสามารถของู้กระทำในสังคม ขณะเดียวกันก็สามารถเปลี่ยนรูปไปเป็น "เงิน" ได้อย่างตรงไปตรงมาและทันทีทันใด และอาจถูกทำให้เป็นสถาบันในรูปของสิทธิในทรัพย์สิน (สุภางค์ จันทวานิช, 2554: 242-243)

ดังนั้นทุนทางเศรษฐกิจจึงเป็นทรัพย์สินที่สะสมเอาไว้ เงินทอง สิ่งของที่มีราคา เช่นที่ดิน อาคารบ้านเรือน เครื่องเพชร รถยนต์ หุ่น เป็นต้น รูปแบบของทุนประเภทนี้จะดำเนินงานอยู่ใน Field เศรษฐกิจ ที่สามารถโยกย้ายไป Field อื่น ๆ ได้ ทุนประเภทนี้เป็นรูปแบบของทุนที่มีเหตุผล สามารถคิดคำนวณเป็นปริมาณที่แน่นอนได้ และมีรูปแบบที่ตายตัว

2.2 ทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) หมายถึง สิ่งที่บุคคลได้รับจากกระบวนการหล่อหลอมทางสังคมอันกลายเป็นคุณสมบัติติดตัว ที่เอื้อให้บุคคลสามารถนำไปเพิ่มพูนมูลค่าของตนได้ ทั้งนี้มักเป็นสิ่งที่หลอมละลายอยู่ในตัวของบุคคล และแสดงออกผ่านทางพฤติกรรม เช่น ความรู้ รสนิยม กิริยามารยาท นอกจากนี้ยังหมายรวมถึงทรัพย์สินต่างๆ ที่มีคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ใช่เชิงเศรษฐกิจแต่สามารถมีมูลค่าในเชิงเศรษฐกิจได้ เช่น งานศิลปะ หนังสือ เอกสารรับรองทางวิชาการ (บูร์ดิเยอ, 2550: 79 ชนิดา เสงี่ยมไพศาลสุข แปล) ซึ่งทุนทางวัฒนธรรมสามารถแบ่งได้ 3 ประเภทดังนี้

2.2.1 ทุนสมรรถนะด้านวัฒนธรรมของปัจเจกบุคคล (embodied form) ได้แก่ ความสามารถ/ความรู้ที่ จะพูดเรื่องศิลปะ การมีบุคลิกที่สง่างาม สามารถวางท่าทางได้อย่างงดงาม ความหมายของ embodied form ที่อยู่ในปัจเจกบุคคลนี้อาจจะมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า "Habitus" (ฮาบิตัส) แต่บูร์ดิเยอก็ได้ยกตัวอย่างแสดงให้เห็นความแตกต่างกัน

ฮาบิตัส เป็นโครงสร้างอย่างหนึ่งที่มีความยืดหยุ่น มีการทำงานเป็นระบบ เป็นโครงสร้างที่มีอยู่ในตัวคน เกิดขึ้นจากคนที่ปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น หรือสิ่งที่อยู่รอบตัวฮาบิตัส จึงมีจุดกำเนิดมาจากโครงสร้างทางสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่

ภายนอกตัวคน ดังที่บูร์ดิเยอเกริ่นนำเอาไว้ก่อนจะกล่าวถึงคำนิยาม ฮาบิทัส ว่าเป็น “โครงสร้างแห่งสภาพแวดล้อมอันมีรูปแบบเฉพาะตัวได้สร้างฮาบิทัสขึ้นมา” (Bourdieu 1977: 72)

อย่างไรก็ตามแม้จะเป็นไปไม่ได้ที่สมาชิกทุกคน จะมีประสบการณ์เหมือนกันภายในระเบียบเดียวกัน แต่แน่นอนว่าสมาชิกแต่ละคนของชนชั้นเดียวกันย่อมจะมีความเหมือนกันมากกว่าสมาชิกของชนชั้นอื่น ๆ เพราะพวกเขาจะได้ประสบกับสถานการณ์สำหรับสมาชิกของชนชั้นนั้นได้บ่อยครั้งกว่า (Bourdieu, 1977: 85)

ความแตกต่างระหว่าง "Habitus" (ฮาบิทัส) กับ embodied form สามารถอธิบายให้เข้าใจได้ดังนี้ หากบุคคลคนหนึ่งมีความรักในความรู้ของวิชาปรัชญา ทำให้เขาสนใจที่จะเสาะแสวงหาหนังสือปรัชญามาอ่าน สมรรถนะทางวัฒนธรรมเช่นนี้เรียกว่า "Habitus" แต่หากว่าความรู้ปรัชญาดังกล่าวทำให้เขามีชื่อเสียง สามารถไปออกรายการโทรทัศน์ ประเภท "แฟนพันธุ์แท้" หรือไปเป็นนักเขียนคอลัมน์ในนิตยสารทำให้มีรายได้ ในช่วงเวลานี้ สมรรถนะดังกล่าวได้คลี่คลายกลายเป็นทุนวัฒนธรรมแบบ embodied form แล้ว หากจะเทียบเคียงกับแนวคิดเรื่อง "มูลค่า" ของมาร์กซ์ ก็อาจจะสรุปได้ว่า Habitus นั้นเปรียบเสมือนมูลค่าใช้สอยของบุคคล (use value) แต่ "ทุนวัฒนธรรมแบบ embodied form" เปรียบเสมือนมูลค่าแลกเปลี่ยน (exchange value) นั่นเอง ทุนที่เป็นฮาบิทัส ได้แก่ การแสดงออกของร่างกายและจิตใจ มักปรากฏในชีวิตทางวัฒนธรรม และต้องใช้ระยะเวลาในการก่อตัวเป็นรูปเป็นร่างทุนแบบนี้สามารถเปลี่ยนความมั่งคั่งภายนอกให้กลายเป็นทุนที่อยู่ในตัวคนได้ (กาญจนา แก้วเทพ สมสุข หินวิมาน, 2551: 551-552)

2.2.2 ทุนที่ถูกทำให้เป็นรูปธรรม (objectified state) ทุนวัฒนธรรมแบบนี้มีคุณสมบัติมากมาย เป็นคุณสมบัติที่มีความสัมพันธ์กับทุนทางวัฒนธรรมในแบบอื่น ๆ แสดงออกเชิงวัตถุในรูปของสื่อหรือสิ่งของ อาทิ รูปภาพ งานเขียน หนังสือ พจนานุกรม อนุสาวรีย์ เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ ความเป็นทุนทางวัฒนธรรมดังกล่าวสามารถส่งผ่านความเป็นวัตถุได้ เช่น ด้วยการสะสมภาพวาด การสะสมทุนสามารถถูกส่งผ่านได้เหมือนกับทุนทางเศรษฐกิจ แต่สิ่งที่จะสามารถส่งผ่านได้ คือ ความเป็นเจ้าของภาพ ซึ่งคือ ความเป็นเจ้าของในวิถีการบริโภคภาพเขียน ฉะนั้นสินค้าในเชิงวัฒนธรรมจึงเป็นได้ทั้งสิ่งที่เป็นวัตถุและสัญลักษณ์คนที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตจึงต้องหาวิธีการที่เหมาะสมในการสะสมรวบรวมทุน (สุภางค์ จันทวานิช, 2554: 243-244)

2.2.3 ทุนที่ถูกทำให้เป็นสถาบัน (institutionalization state) คือ ทุนที่ถูกทำให้เป็นวัตถุหรือรูปธรรมที่ชัดเจน เป็นการอ้างอิงถึงคุณสมบัติเบื้องต้นของทุนทางวัฒนธรรมในลักษณะการรับประกัน โดยแสดงออกในรูปของประกาศนียบัตร หนังสือรับรอง และการสอบวัดคุณสมบัติ ทุนทางวัฒนธรรมจึงสามารถเปลี่ยนรูปได้ภายใต้เงื่อนไขเฉพาะ คือ อาจเปลี่ยนรูปเป็นทุนทางเศรษฐกิจ เช่น เงินเดือน หรือเปลี่ยนรูปกลายเป็นสถาบันในรูปของคุณสมบัติทางการศึกษา ทุนแบบนี้ได้สร้างความแตกต่างระหว่างความรู้ที่เป็นทางการที่ได้รับการรับรองความสามารถ กับทุนทางวัฒนธรรมแบบธรรมดา ทุนนี้ยังทำให้เกิดการสับเปลี่ยนระหว่างทุนทางวัฒนธรรมกับทุนทางเศรษฐกิจได้อีกด้วย โดย "การรับประกันทุนทางการศึกษา" ด้วย "มูลค่าของเงิน" เพราะผลผลิตของการแลกเปลี่ยนทุนทางเศรษฐกิจไปเป็นทุนทางวัฒนธรรมได้สร้างมูลค่าในรูปของทุนทางวัฒนธรรมให้กับผู้ที่มีคุณสมบัติทางการศึกษา ผลกำไรในรูปวัตถุและสัญลักษณ์ที่คุณสมบัติทางการศึกษารับรองขึ้นกับความหายากการลงทุนในแง่เวลาและความพยายาม (สุภางค์ จันทวานิช, 2554: 244)

2.3 ทุนทางสัญลักษณ์ (symbolic capital) คือ ความมีเกียรติยศ ชื่อเสียง การได้รับการยอมรับจากผู้อื่น ซึ่งจะแปรเปลี่ยนไปเป็นผลประโยชน์ต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจ (economic capital) สำหรับผู้ที่ครอบครองทุนประเภทนี้ (Bourdieu, 1977: 179) ซึ่งในแง่ของการผลิตจะก่อให้เกิดการบริโภคได้นอกเหนือจากการมีทุนเศรษฐกิจ

นอกจากนั้นเรายังทราบกันเป็นอย่างดีว่า ทุนทางสัญลักษณ์นั้นคือความน่าเชื่อถือ (credit) ซึ่งจะสามารถแปรเปลี่ยนเป็น ทุนทางเศรษฐกิจได้เช่นเดียวกัน (Bourdieu, 1977: 181) แต่การเปลี่ยนรูปอีกครั้งหนึ่งของทุนทางเศรษฐกิจไปเป็นทุนทางสัญลักษณ์ จะไม่สามารถสำเร็จได้หากปราศจากการสมรู้ร่วมคิด (complicity) ของทุกกลุ่ม แรงขับในการให้ได้มาและต่อสู้เพื่อรักษาทุนทางสัญลักษณ์ มาจากการแสดงออก (disposition) ที่ถูกสร้างขึ้นจากฮาบิทัส เป็นกระบวนการสืบทอดมาตั้งแต่เกิดและค่อย ๆ ถูกทำให้เพิ่มขึ้นโดยครอบครัวและโรงเรียน

2.4 ทูทางสังคม (social capital) ประกอบด้วยทุน 2 แบบ (Siisainen, 2000) ดังนี้

2.4.1 ทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์กับสมาชิกของกลุ่ม (relationship) เป็นความสัมพันธ์ของกลุ่มและเครือข่ายของสังคม ทูทางสังคมขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่าย และการติดต่อสัมพันธ์ที่บุคคลจะสามารถระดมมาได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2.4.2 การรับรู้และการยอมรับ (cognition and recognition) การได้มาซึ่งการรับรู้และการยอมรับ เป็นเรื่องของคุณลักษณะเชิงสัญลักษณ์ และสามารถเปลี่ยนรูปไปเป็นทุนทางสัญลักษณ์ได้ (symbolic capital)

บูร์ดิเยอวิเคราะห์ทุนทางสังคมโดยเน้นไปที่ยุทธวิธีในการเพิ่มพูนทุนและการผลิตซ้ำความไม่เท่าเทียมกัน ทุนทางสังคมเป็นหนึ่งในทุนสี่ชนิดที่มีความสำคัญสำหรับการศึกษาระบบการปกครองอำนาจในสังคม (ทุนอีกสามชนิด ได้แก่ ทุนทางเศรษฐกิจ เงินและที่ดิน ทุนทางวัฒนธรรม-ทรัพย์สินและบริการทางวัฒนธรรม เอกสารรับรองทางการศึกษา ทุนทางสัญลักษณ์-ความชอบธรรม) ในทัศนะของบูร์ดิเยอ ทุนทางสังคม คือ ทุนของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ความมีหน้ามีตา ความเป็นที่เคารพนับถือ ซึ่งสามารถแปรเปลี่ยนเป็นความได้เปรียบทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมได้ ปริมาณของทุนทางสังคมขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายความสัมพันธ์และปริมาณทุน (ไม่ว่าจะเป็นทุนทางเศรษฐกิจ ทุนวัฒนธรรม หรือทุนสัญลักษณ์) ที่ผู้ที่อยู่ในเครือข่ายครอบครอง ดังนั้นทุนทางสังคมจึงต้องอิงอยู่กับทุนทางวัฒนธรรมและทุนทางเศรษฐกิจเสมอ โดยมี “ผลประโยชน์” เป็นปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคมได้ (บูร์ดิเยอ, 2550: 84-85 ชนิดา เสงี่ยมไพศาลสุข แปล)

ทั้งนี้ ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสัญลักษณ์ และทุนทางสังคมเป็นทุนที่อยู่ในตัวบุคคล และไม่สามารถลดทอนลงให้เท่ากับทุนทางเศรษฐกิจ แต่ทุนทุกชนิดสามารถมาได้จาก “ทุนทางเศรษฐกิจ” การเปลี่ยนรูปของทุนไม่ได้เป็นไปอย่างอัตโนมัติ แต่จะต้องใช้ความพยายามและจะแสดงให้เห็นผลในระยะยาว

นอกจากนี้สุวรรณณี คงมัน (2546: 5) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของทุนทางสังคมไทยไว้ดังนี้

1. ทุนมนุษย์ ที่มีคุณภาพ มีความรู้ มีสติปัญญาและทักษะ มีคุณธรรม มีวินัย และมีความรับผิดชอบ มีทัศนคติที่ดีในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการรวมกลุ่มเพื่อสร้างเครือข่ายเพื่อสร้างประโยชน์แก่ส่วนรวม

2. ทุนที่เป็นสถาบัน ได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา ศาสนา การเมือง รวมทั้งองค์กรที่ตั้งขึ้นมา เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน องค์กรประชาชน สมาคมวิชาชีพ สโมสรมวลชน ฯลฯ

3. ทุนทางปัญญาและวัฒนธรรม ครอบคลุมถึงระบบคุณค่าต่าง ๆ เช่น ความไว้วางใจ คุณธรรม จิตสำนึกสาธารณะ ฯลฯ รวมถึงวัฒนธรรมไทยและภูมิปัญญาท้องถิ่นแหล่งประวัติศาสตร์และโบราณคดี ตลอดจนระบบเครือญาติและเครือข่ายความร่วมมือ

แนวคิดการพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

1. ความเชื่อมโยง โดยให้ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยหลักที่จะสนับสนุนการพัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศการแก้ปัญหาความยากจน ธรรมมาภิบาลและการพัฒนาที่ยั่งยืน

2. ความหลากหลาย โดยพัฒนาและใช้ทุนทางสังคมที่มีอยู่หลากหลายให้สอดคล้องกับโครงสร้างสังคม วัฒนธรรมและความต้องการของแต่ละพื้นที่ กลุ่มเป้าหมายและสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงทั้งในและนอกประเทศ

3. การพัฒนาที่ครบวงจร ทั้งการนำทุนทางสังคมที่มีอยู่มาพัฒนาต่อยอดใช้ประโยชน์เชิงรุกได้อย่างสร้างสรรค์ เป็นรูปธรรม การฟื้นฟูทุนทางสังคมที่มีจุดอ่อนให้ปรับตัวกลับคืนความสำคัญขึ้นมาและการสร้างระบบ / กลไก ให้เกิดการพัฒนาทุนทางสังคมอย่างยั่งยืน

4. เลือกเรื่องสำคัญที่จะดำเนินในระดับชาติ โดยเฉพาะเรื่องที่มีความจำเป็นอย่างเร่งด่วน โดยจะต้องมีการกำหนดแนวทางการดำเนินงานที่ชัดเจน

5. ดำเนินการในระบบพื้นที่ การกิจ และการมีส่วนร่วม (area, function and participation) โดยใช้ชุมชนเป็นแกน ซึ่งจะช่วยให้เกิดการบูรณาการทั้งในมิติของกิจกรรมและหน่วยงาน

6. ดำเนินงานในลักษณะพื้นที่นำร่อง โครงการนำร่อง เพื่อหารูปแบบที่เหมาะสมที่จะใช้ขยายผลไปในพื้นที่ / ชุมชนอื่น ๆ ต่อไปสรุปได้ว่าทุนชุมชนนั้นมีอยู่แล้วในอดีต ซึ่งมีรูปแบบในการส่งสมทุนที่แตกต่างกันออกไป ในช่วงหลังจากการพัฒนาเข้ามาสู่ชุมชนโดยทั้งนี้ระบบความสัมพันธ์ของกระบวนการทุนทางสังคมนั้นจะต้องอยู่บนความสัมพันธ์ระหว่างทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม และทุนสัญลักษณ์ที่จะช่วยให้เกิดการดำรงอยู่ได้ของชุมชนอย่างเข้มแข็งและเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ที่คนมีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูล ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน การร่วมมือร่วมใจกันทำสิ่งต่าง ๆ การร่วมกันสร้างกติกา รวมทั้งการแบ่งปันอย่างเป็นธรรม ซึ่งอาจเรียกว่าเป็นจิตสำนึกกรวมของคนในชุมชนซึ่งถือเป็นทุนชุมชนที่นำมาใช้ในการบริหารจัดการสื่อชุมชน ซึ่งต้องขับเคลื่อนจากคนที่มีจิตสำนึกสาธารณะ มีการแสดงออกในเชิงพฤติกรรม เช่น การช่วยเหลือกัน ความเอื้ออาทร การตระหนักในบทบาทหน้าที่และการมีส่วนร่วมของประชาชนเพื่อพัฒนาสื่อชุมชนให้เข้มแข็ง

3. ทุนชุมชนเข้มแข็งหนุนเสริมสื่อชุมชน

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับทุนทั้งจากนักวิชาการต่างประเทศและนักวิชาการไทย แม้จะมีความคิดเห็นคำอธิบายอันหลากหลาย แต่จุดร่วมเกี่ยวกับทุนเพื่อการพัฒนาชุมชนให้ประสบผลสำเร็จนั้น คือการบูรณาการทุนประเภทต่าง ๆ เข้ามาหนุนเสริมกิจกรรมภายในชุมชน ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยหลายอย่างแต่พื้นฐานในการพัฒนาจะต้องเริ่มจากคนในชุมชนเป็นผู้บริหารจัดการกันเองเพราะคนในชุมชนนั้น ๆ จะรู้และเข้าใจถึงปัญหาความต้องการและทุนต่าง ๆ ที่มีอยู่ภายในชุมชน คนนอกเป็นเพียงผู้ช่วยส่งเสริมเท่านั้น รากฐานสำคัญเพื่อก้าวไปสู่ความเป็นชุมชนที่เข้มแข็งได้นั้นจะต้องเริ่มจากตัวคนในชุมชนก่อน โดยจะต้องเรียนรู้ว่าแต่ละคนในชุมชนมีคุณค่าที่ต่างกันไปและทุกคนล้วนมีความสามารถมีภูมิปัญญาเป็นของตนเอง

ทุนชุมชนไม่ว่าจะเป็นทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม ทุนสัญลักษณ์ ฯลฯ ซึ่งชุมชนนั้น ๆ จะต้องค้นหาเรียนรู้ร่วมกันระหว่างสมาชิกในชุมชนและฝ่ายต่าง ๆ เพื่อที่จะบริหารจัดการทุนชุมชนที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์ มีความเหมาะสมต่อสภาพความเป็นอยู่ วิถีชีวิตของผู้คนในชุมชน กระบวนการจัดการทุนชุมชนได้เหมาะสม ชุมชนนั้น ๆ ก็จะสามารถเป็นชุมชนที่เข้มแข็งสามารถพึ่งพาตนเองได้

จากการวิเคราะห์ทุนตามแนวคิดของปีแอร์ บูร์ดิเยอกับสื่อชุมชนรวมถึงการบริหารจัดการสื่อชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพและท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้ โดยในที่นี้ขอยกตัวอย่างสื่อชุมชนประเภทหอกระจายข่าวสารและวิทยุชุมชนที่มีบริบทชุมชนเข้มแข็งหนุนเสริมสื่อชุมชน ซึ่งสามารถอธิบายได้ดังนี้

3.1 ทุนทางวัฒนธรรม คือ สิ่งที่บุคคลได้รับจากกระบวนการหล่อหลอมทางสังคมอันกลายเป็นคุณสมบัติติดตัวที่เอื้อให้บุคคลสามารถนำไปเพิ่มพูนมูลค่าของตนได้ อาทิ ชุมชนท้องถิ่นที่มีลักษณะการพึ่งพาตนเองจึงต้องการเครื่องมือการสื่อสารเพื่อช่วยในการพึ่งตนเองและมีกลุ่มแกนนำมีจิตอาสาทำประโยชน์เพื่อชุมชนรวมถึงการมีวิสัยทัศน์เห็นคุณค่า / ใช้ / พัฒนาหอกระจายข่าวสารและวิทยุชุมชน การใช้ทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการก่อตั้งและการดำรงอยู่ของสื่อชุมชน ด้วยคุณลักษณะข้างต้นสามารถทำให้เกิดการส่งสมทุนทางวัฒนธรรมจนที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งมากขึ้น

3.2 ทุนทางสังคม คือ ความสัมพันธ์ของชุมชน เครือข่ายมีลักษณะการรวมตัวกันอย่างเข้มแข็ง ให้ความร่วมมือในกิจกรรมชุมชนต่าง ๆ เป็นอย่างดี สนใจใคร่รู้เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของเพื่อนบ้าน ชอบช่วยเหลือผู้อื่น จึงต้องการเครื่องมือการสื่อสารเพื่อช่วยในการกระจายข้อมูลข่าวสาร ความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของชุมชน ประกอบกับความสัมพันธ์ของชุมชนมีลักษณะการรวมตัวกันอย่างเข้มแข็ง ให้ความร่วมมือในกิจกรรมเป็นอย่างดี สนใจใคร่รู้เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของเพื่อนบ้าน ชอบช่วยเหลือผู้อื่น จึงต้องการมีสื่อชุมชนเพื่อเป็นเครื่องมือการสื่อสาร

3.3 ทุนทางเศรษฐกิจ คือ ทุนตามความหมายของมาร์กซ์ รวมถึงการครอบครองทางเศรษฐกิจที่ช่วยเพิ่มความสามารถของผู้กระทำในสังคม ขณะเดียวกันก็สามารถเปลี่ยนรูปไปเป็น "เงิน" ได้อย่างตรงไปตรงมาและทันทีทันใด อาทิ ชุมชนมีสถานที่ตั้ง เงินและเครื่องมือต่าง ๆ เพื่อการดำเนินงานสื่อชุมชน การใช้ทุนข้างต้นเพื่อการดำรงอยู่ของหอกระจายข่าวสารและวิทยุชุมชน โดยชุมชนมีสถานที่ตั้ง เงินและเครื่องมือ เกิดจากระบบความสัมพันธ์ของทุนชุมชนที่เข้มแข็งซึ่งได้

สังคมเป็นระบบความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์อันเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างแกนนำชุมชน ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านกับชาวบ้าน เพื่อใช้ในการก่อตั้งและใช้สื่อชุมชนเป็นเครื่องมือประสานงานระหว่างกลุ่มแกนนำกับชาวบ้าน และชาวบ้านกับชาวบ้าน

3.4 ทฤษฎีลักษณะ คือ ความมีเกียรติยศ ชื่อเสียง การได้รับการยอมรับจากผู้อื่น ซึ่งจะแปรเปลี่ยนไปเป็นผลประโยชน์ต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจ คนในชุมชนควรมองสื่อชุมชนมีค่ามากกว่าการเป็นแค่เครื่องมือสื่อสาร แต่สามารถสร้างการมีส่วนร่วม การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความรัก ความสามัคคีและการพัฒนาชุมชนไปในทางที่ดีขึ้นได้อีกด้วย จึงทำให้ขาดหอคกระจายข่าวสารและวิทยุชุมชนไม่ได้ การมองสื่อชุมชนมีค่ามากกว่าเป็นเครื่องมือสื่อสาร โดยสามารถสร้างความรัก ความสามัคคี พัฒนาชุมชนและชุมชนมีลักษณะการใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา

ทุนชุมชนเข้มแข็งหนุนเสริมสื่อชุมชนเพราะเรียนรู้ที่จะบริหารจัดการทุนในชุมชนที่มีอยู่ให้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างสื่อ ควรคำนึงถึงประเภทของเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับชุมชนเหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมาย มีวิธีการนำเสนอที่หลากหลาย แสวงหาความร่วมมือจากหลายฝ่ายและก่อให้เกิดการตัดสินใจร่วมกัน เป็นสื่อที่เข้าถึงชุมชน ให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการสื่อสารได้ง่าย ทั้งนี้ควรเป็นกิจกรรมที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน มีการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชุมชน มีกระบวนการสร้างกลุ่มคนจิตอาสา มีความเอื้ออาทร จึงจะสามารถผลักดันให้ทุนชุมชนหนุนเสริมสื่อชุมชน เพื่อให้ชุมชนสามารถบริหารจัดการสื่อชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพและท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้

สรุป

ทุนชุมชนที่เข้มแข็งไม่ว่าจะเป็นทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม ทุนสัญลักษณ์ ฯลฯ ประกอบกับการมีส่วนร่วมของชุมชนด้วยการปรับเปลี่ยนวิถีชุมชนแบบมีส่วนร่วม นั้น สามารถหนุนเสริมสื่อชุมชนให้มีความเข้มแข็ง ในแง่การใช้การมีส่วนร่วมเข้าเสริมพลังให้แก่สื่อชุมชน เมื่อใช้เกณฑ์เรื่องความเข้มแข็งของชุมชนจากการประกอบด้วยทุนประเภทต่าง ๆ จึงพบว่าเมื่อชุมชนใดชุมชนหนึ่งมีทุนชุมชนที่เข้มแข็งและสามารถระดมพลังชุมชนเข้ามาหนุนเสริมความเข้มแข็งให้แก่สื่อชุมชน จะพบความสัมพันธ์ระหว่างทุนชุมชนเข้มแข็งหนุนเสริมสื่อชุมชนให้เข้มแข็งเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน และทำหน้าที่ที่เป็นกลไกธำรงรักษาความเข้มแข็งให้กับชุมชนต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข ทินวิมาน. (2551). **สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี เศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา**. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.
- ปีแยร์ บูร์ดิเยอ. แปลโดย ชนิดา เสงี่ยมไพศาลสุข. (2550). **เศรษฐกิจของทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์ = L'Economie des biens symboliques**. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์. (2554). **ทุนทางสังคม : กระบวนทัศน์ใหม่ในการจัดการสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพฯ : ฟิสิกส์เซ็นเตอร์. _____ . **ทุนทางสังคม**. (2548). กรุงเทพฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข.
- สุพรรณิ ไชยอำพร. (2547). “ทุนทางสังคม และความมั่นคงของมนุษย์ทางเลือกที่รับผิดชอบต่อสังคมของนักบริหารในยุคการเปลี่ยนแปลง” **วารสารพัฒนบริหารศาสตร์**, หน้า 69-98
- สุภางค์ จันทวานิช. (2554). **ทฤษฎีสังคมวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุวรรณี คงมั่น. (2546). “องค์ประกอบของทุนทางสังคมไทย”. ในเอกสารสัมมนาวิชาการกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์. เอกสารอัดสำเนา.
- Bourdieu, R. (1977). **Out of a Theory of Practice**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Siisainen, M. (2000). “Two Concepts of Social: Bourdieu versus Putnam.” Paper presented at STR Fourth International Conference, Trinity College Dublin.